

Problemen bij de sociaal-economische geschiedenis van het Vlaamse platteland, 1700-1850

RECENSIEARTIKEL DOOR ERIK AERTS EN JOS DELBEKE*

Chr. Vandenbroeke, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*, Orions historische bibliotheek (Beveren: Orion, Nijmegen: B. Gottmer, 1981, 304 blz., 620 BF, met tabellen, grafieken en illustraties; herdruk 1982).

De sociale geschiedenis is in de Belgische historiografie lange tijd stiefmoederlijk behandeld. De vijfdelige reeks *Flandria Nostra*, die tussen 1957 en 1960 het licht zag, kan beschouwd worden als een eerste poging om een volwaardige, autonome sociale geschiedenis te schrijven, bestemd voor een groot publiek. In de loop van de jaren zeventig mocht de sociale geschiedenis zich in een steeds groter wordende populariteit verheugen en werd er onderzoek verricht op de volgende hiervoor steeds verwaarloosde terreinen als de beroeps- en bezitsstructuur, inkomensverdeling, huisvesting en woonaccommodatie, sociale politiek, vrouwenemancipatie, alfabetiseringsgraad, socio-demografie, sexualiteit, hygiëne, verbruik (met inbegrip van de zogenaamde 'tertiaire' consumptie), arbeid, werkgelegenheid enz. Door de rijke oogst aan nieuwe gegevens en resultaten, die uit dit micro-onderzoek ter beschikking kwam, ontstond duidelijker dan voorheen de behoefte aan een nieuwe, moderne synthese van de sociale geschiedenis. Het is verheugend dat Vandenbroeke een poging heeft gewaagd deze synthese te schrijven. De titel van het boek belooft meer dan de schrijver geeft. Deze voor een groot publiek bestemde sociale geschiedenis van het Vlaamse volk is in feite beperkt tot de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw, terwijl het accent ligt op de zogenaamde scharniereeuw, de periode 1750-1850. Onder Vlaams verstaat de schrijver de huidige Belgische provincies Oost- en West-Vlaanderen en het 'volk' blijkt enkel de plattelandsbevolking te omvatten en is beperkt tot de 'lagere klassen op de buiten', 'mensen die als keuterboer, landarbeider, dagloner of textielarbeider aan de kost kwamen' (284, onze cursivering). Deze bespreking valt in twee delen uiteen. Wij zullen ingaan op de vormgeving van het boek en wij zullen tevens trachten de door Vandenbroeke gebruikte hypothesen te analyseren.

DE VORMGEVING

Het werk is een synthese van talrijke artikelen, die de auteur, voornamelijk de laatste vijf jaar, heeft geschreven. Een synthese die niet in alle opzichten geslaagd te noemen is. In het gebruik van economische begrippen legt de auteur vaak weinig precisie aan de dag.

* Zie voor een zeer uitvoerige bespreking het paper van de auteurs (83.01) van de 'Workshop on Quantitative Economic History' (Katholieke Universiteit Leuven, Centrum voor economische studien).

Moderne economische begrippen zijn soms te weinig exact om zonder meer in de pre-industriële periode te gebruiken. Een aanvulling is dan op zijn plaats. Die noodzakelijke toelichting ontbreekt helaas meestal. In de inleiding op het tweede deel wekt de auteur grote verwachtingen bij de lezer wanneer hij aankondigt macro-economische grootheden te zullen reconstrueren. Zijn verwijzingen naar de herkomst van de gebruikte cijfers en naar de aangewende statistische transformaties zijn veel te schaars. Slechts één enkele keer – bij de grafiek van het aantal echtscheidingen in België tussen 1800 en 1975(67) – wordt verwezen naar de werken van W. Dumon, wiens publikaties echter ontbreken in de bibliografie. Verder stelt Vandenbroeke zich tevreden met een algemene verwijzing naar de bekende *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen*, uitgegeven tussen de jaren 1959 en 1973 door Ch. Verlinden met medewerking van J. Craeybeckx en vooral E. Scholliers. Het zijn vier delen in vijf afleveringen die samen goed zijn voor ca. 3000 bladzijden. Het zal duidelijk zijn dat een algemene verwijzing naar deze *Dokumenten* weinig directe, concrete informatie oplevert. Ook meent hij dat 'De omslachtige technieken volgens de welke de benodigde basisgegevens ingewonnen en verder bewerkt werden ...buiten beschouwing... kunnen worden gelaten' (212). Een opvatting die te betreuren is omdat het overwegend grafisch voorgesteld kwantitatief materiaal de basis vormt van de voornaamste hypothesen van de auteur. Het feit dat het boek bestemd is voor een breed publiek kan hier niet als een excuus worden aangevoerd omdat de auteur in de artikelen waarop dit boek is gebaseerd evenmin gul is met toelichtingen betreffende de gebruikte constructiemethoden van zijn cijfers en grafieken¹. De lezer is dus niet in staat de fraai geconstrueerde macro-economische grootheden te controleren.

Het loont de moeite om even dieper in te gaan op Vandenbroeke's concrete werkwijze. Dat is mogelijk daar er twee reconstructies qua concrete methode iets meer uitvoerig behandeld worden, namelijk de reconstructie van de handelsomzet van linnen en die van het fysisch produkt. Het eerste voorbeeld betreft de analyse van de bevolkingsaanwas en van de handelsomzet van linnen (178) en de conclusies die de auteur daaruit trekt met betrekking tot het verlopen van de globale produktie van linnen. Op pagina 176 lezen we: 'wanneer we nu gelijktijdig de bevolkingsevolutie en de handelsomzet van het linnen volgen sedert de 17e eeuw, verkeren we in de mogelijkheid de globale produktiecurve te reconstrueren'. Deze zin doet vermoeden dat de evolutie van de handelsomzet en die van de bevolkingscijfers werden gecombineerd voor het berekenen van een produktiecijfer. Deze methode is voor kritiek vatbaar. De auteur veronderstelt hierbij immers dat 'ruim de helft tot twee derden van de produktie werd... geëxporteerd' (175). Vermoedelijk was dit percentage helemaal niet constant, en vooral niet in de eerste helft van de negentiende eeuw.

1. In zijn – met het oog op de informatie in de *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk* belangrijkste en meest uitvoerige – artikel over de 'Sociale en konjunkturele facetten van de linnennijverheid in Vlaanderen late 14e-midden 19e eeuw', *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, XXXIII (1979) geeft de auteur ronduit toe dat 'nooit enige precisie bij de reconstructies werd nagestreefd' (120) en dat talrijke extrapolaties moesten worden doorgevoerd (121). In één van de meest belangrijke grafieken van dit artikel, de evolutie van het reëel weefloon in liter (1) rogge per el linnen (125), is de (semilogaritmische) schaalverdeling beslist onnauwkeurig: de afstand tussen 2 l en 3 l bedraagt 4 mm, deze tussen 3 l en 4 l plots 6 mm, deze tussen 4 l en 5 l bijna 5 mm, en deze tussen 5 l en 6 l opnieuw 4 mm (met onze dank aan mejuffrouw Inge Vantilt die ons hierop attent maakte). Vermoedelijk om deze en andere redenen schreef J.-J. Heirwegh onlangs betreffende dit artikel: 'Il faudra peut-être y apporter quelques nuances et corrections, en approfondissant, par exemple, l'étude de certaines séries statistiques', *Revue du Nord*, LXIII (1981) 1053).

Zelfs wanneer wij uitgaan van de veronderstelling dat dit percentage constant zou zijn gebleven, blijft het onduidelijk waarom de bevolkingscijfers gebruikt moesten worden om de totale produktie te ramen, gegeven de onmogelijkheid om over deze periode precies na te gaan welk percentage van de plattelandsbevolking in de linnenproduktie werkte of hoe het lokaal verbruik van linnen evolueerde (concurrentie van katoen). Het is overigens zeer verwonderlijk dat de geraamde totale produktiecijfers nergens worden afgedrukt.

Ook op de reconstructie van het fysisch produkt en de conclusies die de auteur eruit trekt is ernstige kritiek mogelijk. Vooreerst zijn we volledig in het ongewisse over de steekproef en de representativiteit ervan. Vervolgens blijkt de auteur in zijn belangrijke tabel op pagina 185 'per capita inkomen in liter graan' geen aandacht te schenken aan het zo belangrijke ponderatieprobleem. Immers, de inkomsten uit de landbouw worden enkel op basis van graan gecalculeerd, want 'In Vlaanderen was, globaal genomen, ongeveer de helft van het akkerland met graan bezaaid' (182). Het probleem is natuurlijk dat dit percentage in de loop van de tijd grondig is gewijzigd (denk aan de introductie en verspreiding van de aardappel). Hetzelfde geldt in niet mindere mate voor de inkomsten uit de huisnijverheid. Bovendien meent de auteur de jaarlijkse produktie in de linnennijverheid vrij precies te kennen (183), vermits zowel het gecommmercialiseerde deel als het binnenlands verbruik bekend zijn. In het licht van de opmerkingen in de vorige paragraaf kan aan deze precisie worden getwijfeld.

Vervolgens besluit de auteur op basis van zijn grafiek dat 'Vlaanderen tijdens de 18e eeuw door een ongeëvenaarde opbloei gekenmerkt was' (185), 'inzonderheid tijdens de periode 1720-1780' (186). Nochtans moet dit beeld op basis van de grafiek van de auteur zelf enigszins worden gerelativeerd: een echte groei doet zich voor tussen 1700-1720, vervolgens een stagnatie op een relatief hoog niveau tijdens 1720-1750, en vanaf 1750 een tendentiële daling met een licht herstel tussen 1770 en 1780. Meer zorgwekkend is, dat dit beeld ons inziens vooral gedetermineerd wordt door het veranderende aandeel van respectievelijk de agrarische en huisindustriële sectoren in het economisch leven, en het zich wijzigend belang van het deel van de produktie dat voor de raming ervan werd aangewend.

De auteur wordt ons inziens vooral voortvarend wanneer hij het Vlaamse plattelandsinkomen per capita vergelijkt met dat van Frankrijk en Engeland. Naast een zeer speculatieve berekening in nominale waarden – die de auteur duidelijk laat voor wat ze waard is – wordt een tijdgenoot geciteerd en ook een berekening in reële termen doorgevoerd voor een internationale vergelijking van het fysisch produkt per capita omstreeks 1800. Gegeven de berekeningsmethode van de Vlaamse cijfers durft de auteur op een foutenmarge van amper 7 à 10% besluiten: 'Op het einde van het Ancien Régime stond het Vlaamse land m.a.w. nog steeds aan de spits van de sociale en economische hiërarchie' (188). Het is duidelijk dat de cijfers van Vandenbroeke te onzeker en te onbetrouwbaar zijn om een zinvolle vergelijking te kunnen doorvoeren. Voor het trekken van dergelijke conclusies is een vergelijking met de andere Europese landen omstreeks 1750 onontbeerlijk, maar de auteur blijkt de 'superieure' vergelijkende uitgangspositie van 1800 voldoende te vinden.

In de loop van Vandenbroeke's synthese treft men diverse uitspraken aan die in strijd zijn met recente bevindingen in het onderzoek of die, verwonderlijk genoeg, door de informatie van de auteur zelf worden tegengesproken. Op pagina 25 stelt Vandenbroeke vast dat de grote bevolkingsdichtheid op het achttiende-eeuwse Vlaamse platteland 'enkel mogelijk was... bij een doorgedreven vorm van arbeidsdifferentiatie'. Arbeidsdifferentiatie is de spreiding van beroepsactiviteiten over een groot aantal sectoren en beroepsgroepen. Uit de gegevens van de auteur zelf blijkt vooral in de arrondissementen Dendermonde, Aalst, Kortrijk, Oudenaarde en Gent een opvallend hoge bevolkingsdensiteit voor te ko-

men. Precies deze regio vormde de kern van de Vlaamse proto-industrie en was allesbehalve gekenmerkt door een sterke arbeidsdifferentiatie. De argumentatie dat de moderne industriële groei in Vlaanderen 'eerder en beter was voorbereid' dan in Wallonië (220 en 58) houdt geen rekening met de eigen Luikse dynamiek tijdens de periode van 'la première révolution industrielle' (J.U. Nef), die voornamelijk op de steenkool- en metaalnijverheid was gebaseerd. Niet enkel in het Luikse maar ook in de Henegouwse regio en met name in de omgeving van Charleroi viel reeds vanaf het einde van de zeventiende eeuw een specifiek voorbereidingsproces met betrekking tot de negentiende-eeuwse industriële groei te bespeuren.

De verhoging van de kinderrijkdom in Vlaanderen op het einde van de negentiende eeuw was volgens Vandenbroeke te wijten aan de drastische verlaging van de huwelijksleeftijd (55). Dit fenomeen verdient belangstelling omdat op dat ogenblik in Europa – globaal gesproken – de nataliteit daalde onder invloed van uiteenliggende factoren als deconfessionalisering, verbod van kinderarbeid, volksopvoeding, vrouwenemancipatie en dergelijke. Het is daarbij wel eigenaardig – en Vandenbroeke geeft geen nadere verklaring – dat de Vlaamse *baby boom* samenvalt 'met de doorbraak van contraceptieve praktijken onder de volksklassen' (116). Op pagina 143 is men verbaasd in de typologie van de beroepen in een aantal Vlaamse plattelandsgemeenten van het jaar IV geen smid aan te treffen. Schreef R. van Uytven niet dat de smid in de dorpen van het achttiende-eeuwse platteland een 'centrale figuur' was, 'onmisbaar voor het onderhoud van het landbouwalaam en voor het beslaan der paarden'²?

DE WERKHYPOTHESEN

De synthese van Vandenbroeke is opgebouwd rond twee nieuwe werkhypotheseën. De eerste hypothese heeft betrekking op de algemene economische ontwikkeling en de evolutie van de levensstandaard tijdens de achttiende eeuw; de tweede is verbonden met de verklaring voor de uitgestelde overgang van proto-industrie naar industrialisatie in de eerste helft van de negentiende eeuw. Achtereenvolgens willen wij hier bij beide hypotheseën enkele kritische opmerkingen plaatsen.

'L'âge d'or'

Vandenbroeke is ervan overtuigd dat het Vlaamse platteland in de achttiende eeuw een ware 'âge d'or' (186, 214, 286) heeft beleefd, hoewel dit niet op alle plaatsen in zijn boek even duidelijk tot uiting komt, althans niet voor zover men zich baseert op het woordgebruik ter aanduiding van deze befaamde *siglo de oro*. Enerzijds put Vandenbroeke zich uit in superlatieven, creëren landbouw en huisnijverheid volgens hem 'ongekende perspectieven', een echte 'euforie' op het platteland (21) zodat het inkomen een 'absoluut hoogtepunt' bereikte (186) en Vlaanderen, mede door deze 'ongeëvenaarde opbloei' (185) tot 'de rijkste streek van het land en één der welvarendste op het continent' (34) behoorde, ja zelfs 'een der voorspoedigste naties ter wereld was' (178). Met recht en reden kan men dus voorop stellen dat 'de 18e eeuw, één der voorspoedigste perioden uit onze geschiedenis' (268) vertegenwoordigde. Anderzijds is de auteur veel modester in zijn karakterisering van de achttiende-eeuwse economische ontwikkeling in het algemeen en spreekt hij over 'een be-

2. R. van Uytven, 'Peiling naar de beroepsstructuur op het Brabantse platteland omstreeks 1755', *Bijdragen tot de geschiedenis*, LV (1972) 182, 185 alsook tabellen 7 en 8 op 188 en 189.

paald gunstige periode' (242), 'een relatieve welstand die kenmerkend was voor de 18e eeuw' (271). Al deze heerlijkheid staat dan lijnrecht tegenover het 'summum van verpaupering' (179), kenschetsend voor de eerste helft van de negentiende eeuw.

Ook wat de periodisering betreft, schijnt Vandebroeke te aarzelen om een eenduidige uitspraak te doen. Naar gelang van de sociale en economische variabelen die hij hanteert, wil de gouden eeuw inderdaad wel eens vloten. Soms valt het befaamde tijdvak in de tweede helft van de achttiende eeuw (27), soms ook in de eerste helft van de eeuw (162)³. Herhaaldelijk wordt het midden van de achttiende eeuw aangeduid als absoluut hoogtepunt (21, 77, 179, 261). Ook de perioden 1700-1775 (21), 1710-1770 (214, 242) en 1720-1780 (186, 235) komen in aanmerking, en zelfs de hele achttiende eeuw (185, 267-268, 286). Een analoge fluctuerende periodisering kan de lezer gemakkelijk uit de diverse grafieken afleiden. Belangrijker echter dan de vraag welke decennia nu wel en welke niet tot Vlaanderens 'Gouden Eeuw' behoren, is de vraag welk karakter deze achttiende-eeuwse rurale welvaart had. Om deze vraag op bevredigende wijze te beantwoorden zullen wij eerst te rade gaan bij de gegevens die Vandebroeke ons zelf verstrekt. Daarna zullen wij gegevens gebruiken die andere specialisten op het gebied van de achttiende-eeuwse Vlaamse geschiedenis hebben gepubliceerd.

Uit de diverse grafieken van Vandebroeke wordt nergens duidelijk dat het Vlaamse platteland in de loop van de achttiende eeuw een nooit geëvenaarde opbloei zou hebben meegemaakt. De grafiek met het bevolkingsverloop in Vlaanderen-Brabant (15) toont duidelijk aan dat de globale Vlaamse demografische groei verrassend genoeg ergens in de tweede helft van de zeventiende eeuw is gestart en dat de curve in de achttiende eeuw zonder merkbare knik gewoon lineair doorloopt. Deze grafiek laat zien dat Brabant in de tweede helft van de achttiende eeuw Vlaanderen langzaam begon bij te benen. Dit laatste feit wordt bevestigd in de grafiek met de bevolkingsdensiteit (26). De huwelijkscoëfficiënten op het Vlaamse platteland dalen (zeer) scherp tussen de jaren 1715-1770 en (wat inderdaad mocht worden verwacht) tussen 1780-1845 (75). Men kan zich zelfs afvragen of de daling tussen 1715-1770 niet groter was dan tussen 1780-1845! De curve met de geboortecoëfficiënten daalt definitief vanaf 1760 (tot 1850) nadat reeds de jaren 1690-1710 en 1730-1750 grote inzinkingen te zien hadden gegeven (98). De vruchtbaarheidsindex voor Oost-Vlaanderen(!) vertoont op pagina 108 weliswaar een stijging maar jammer genoeg ontbreken op de grafiek de gegevens voor de eerste helft van de achttiende eeuw om tot een zinvolle interpretatie over te gaan. Of de stijging van de fertiliteitscoëfficiënten overigens een duidelijke indicatie is voor economische welvaart kan worden betwijfeld omdat de index eveneens sterk stijgt vanaf 1845, dat wil zeggen vanaf het moment waarop Vlaanderen in één van de grootste crisissen uit zijn geschiedenis is gedompeld.

Op pagina 132 toont een interessante grafiek de pijlsnelle toename van het aantal staten van goed (inventarissen, boedelbeschrijvingen) zonder de rubriek 'prijzige' (raming van de verwachte opbrengst) der akkers tussen 1700 en 1780. Iets verder leest men dat men mag 'aannemen dat het ontbreken van deze rubriek een valabel criterium vormt bij het opsporen van marginalen en van mensen die hun werkkracht overwegend buiten de landbouw moesten te gelde maken' (136-137). Men hoeft niet zo ver te gaan als marxistische historici die loonarbeid met armoede gelijkstellen om in deze evolutie allesbehalve een Gouden

3. Zinsneden als 'Samenvattend kunnen we de situatie in Vlaanderen omstreeks 1750-1800 als bijzonder hoopgevend omschrijven' (27) en 'Kort na het midden van de 18e eeuw startte een nieuwe fase van dalende koopkracht onder de plattelandsarbeiders en losse werkkrachten' (162) zijn in feite met elkaar in tegenspraak.

Eeuw te zien. Volgens één van de belangrijkste grafieken van het boek begint het reële per capita-inkomen in de landbouw reeds vanaf 1720 te dalen, waar rond 1780 opnieuw het niveau wordt bereikt van 1670, zijnde een niveau dat in de volle 'ongelukseeuw' valt en dat door de auteur als 'bijzonder ongunstig' (186) wordt omschreven. In de huishouding klimt het reële per capita-inkomen tot ca. 1750 om vervolgens snel af te brokkelen (185). Ook de koopkracht van het loon in liter rogge, zowel voor de landarbeider als voor de linnenwever, daalt reeds gevoelig vanaf 1750 (216). Blijkens deze laatste grafieken zou Vlaanderens gouden tijdvak dus voor een groot gedeelte samenvallen met de periode tussen de oorlogsjaren 1701/1702-1713 (Spaanse Successieoorlog en 1740-1748 (Oostenrijkse Successieoorlog)! Uit de tabel met de gecommmercialiseerde produktie van linnen in Vlaanderen blijkt dat de handelsomzet van deze waar stijgt vanaf 1725 (178). Een dergelijke ontwikkeling zegt echter niet noodzakelijk iets over de evolutie van de levensstandaard. Een hogere omzet kan het gevolg zijn van een hogere produktie die weer een reactie kan zijn op prijs- of loondalingen of bekomen kan worden door een langere arbeidsduur en een hoger arbeidsritme (zie de opmerkingen van de auteur op pagina 176). Het feit dat de handelsomzet blijft stijgen tot ca. 1830, dus tijdens een periode waarin de Vlaamse linnen crisis reeds is ingezet, bevestigt deze indruk. Een gestegen handelsomzet kan ook het gevolg zijn van een zogenaamde marktconcentratie.

'The quantity and the kind of food consumed are perhaps the best criteria by which to measure objectively the standard of living of a pre-industrial population'⁴. In dit opzicht is de meest belangrijke vaststelling de daling van het gemiddelde graanverbruik per capita tijdens de achttiende eeuw. Tegenover dit dalend graanverbruik staat uiteraard de stijgende aardappelconsumptie. Nu bestaat er vooralsnog geen eensgezindheid onder historici over de invloed die de verspreiding van de aardappelteelt heeft gehad op de levensstandaard in de loop van de achttiende eeuw. Uit het onderzoek van historici als J. Mokyr en M. Morineau blijkt echter wel duidelijk dat de aardappel als *l'ersatz d'une meilleure nourriture* werd beschouwd en in dit opzicht, samen met boekweit en andere teelten, een typische *culture de misère* mag worden genoemd. De bevolking misprees de aardappel en ging pas tot consumptie ervan over onder 'scherpe Malthusiaanse druk. Ook Vandenbroeke merkt in diverse publikaties op dat het succes van de aardappel duidelijk 'te danken was aan verarmingsprocessen en een ontoereikende aanpassing van de graanbevoorrading'⁵. Volgens hem is de chronologie in het hele proces echter van groot belang. De eerste vermeldingen van de aardappel in de Vlaamse staten van goed op het einde van de zeventiende eeuw zouden wijzen op een maatschappij in crisis en op een uiterst bedenkelijke levensstandaard. In de loop van de volgende eeuw zou de grote massa echter geleidelijk de voordelen van het nieuwe gewas hebben ingezien en zou de aardappel, mede door zijn vlotte assimilatie in het dagelijks menu van de kleine man, essentieel hebben bijgedragen tot de realisatie van Vlaanderens gouden eeuw.

Van groot belang om de gevolgen te meten van de aardappel voor de algemene welvaart, is de tijdsspanne tussen het voorkomen van de eerste aardappels in staten van goed en het ogenblik waarop het gewas een essentieel bestanddeel werd van het alledaags menu. Vandenbroeke is uiteraard geneigd om dit laatste verschijnsel zo vroeg mogelijk in de achttiende eeuw te plaatsen. Het probleem is dat dergelijke transitie niet gemakkelijk te volgen

4. C. Lis en H. Soly, *Poverty and Capitalism in Pre-Industrial Europe* (Pre-Industrial Europe, 1350-1850; Sussex: Hassocks, 1979) 179 en 226.

5. Chr. Vandenbroeke en W. Vanderpijpen, 'Landbouw en platteland in de Zuidelijke Nederlanden 1770-1844', in: *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, X (Haarlem, 1981) 191.

zijn. Budgetten – als primordiale bron – zijn voor de betrokken periode nog niet samengesteld en staten van goed bieden in dit opzicht geen bevredigende informatie. Een mogelijke aanwijzing kan in dit verband misschien worden gevonden in de ontwikkeling van het hoofdelijk verbruik van het voedingselement dat langzaam zou worden gesubstitueerd, namelijk graan. Tussen 1700 en 1740 schommelde het gemiddelde verbruik tussen 0,9 - 1 l. per hoofd, per dag; pas *na 1740* volgde een snelle daling met nagenoeg de helft. De periode rond 1740 zou bijgevolg weleens een belangrijke cesuur kunnen zijn. Onze evaluatie van de rol van de aardappel verschilt dus duidelijk van deze van Vandenbroeke. In onze optiek leidden de algemeen slechte conjunctuur aan de vooravond van de Spaanse Successieoorlog en enkele schrikbarende duurtjaren (1693, 1709) tot de eerste *gedwongen* aardappelconsumptie; op dat ogenblik was de aardappel een element van differentiëring in het dieet maar domineerde hij zeker nog niet het voedselpakket. Pas met de graancrisis van 1740 (daarbij vermoedelijk gestimuleerd door de Oostenrijkse Successieoorlog) veroverde de aardappel een essentieel aandeel in het consumptiepakket. In de tweede helft van de achttiende eeuw was de stijgende graan- en broodprijs de voornaamste oorzaak van het verder succes van de teelt. De aardappelverspreiding kan dan worden beschouwd als een element van verarming waarbij de volksmassa onder dreiging van een dalend reëel inkomen uitweek naar relatief goedkope calorieënverschaffers. In deze opvatting heeft de aardappel de bevolking op het Vlaamse platteland in de achttiende eeuw gered van de hongerdood. Voor de eerste maal in de geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden kon een sterke bevolkingsgroei zonder catastrofe worden opgevangen. Tussen – scherp gesteld – ontkomen aan de hongerdood en leven in de euforie lag echter, ook in de achttiende eeuw, een wereld aan verschil.

Een somber beeld over de achttiende eeuw (in het bijzonder de tweede helft) treft men eveneens aan in een interessante publikatie van P. Deprez. Het artikel ontbreekt jammer genoeg in Vandenbroeke's bibliografie⁶. Deprez toont ons vanaf 1760 een beeld van toenemende verarming. De Vlaamse linnenindustrie kende volgens hem vanaf 1760 een definitief verval, die het direct gevolg was van concurrentie van landen als Frankrijk, Duitsland en zelfs Pruisen. Terwijl het nominale loonpeil van het landelijk industrieel proletariaat gedurende de achttiende eeuw nagenoeg constant bleef, zouden de stijgende trend van de graanprijzen en de stijging van het levensonderhoud in het algemeen vanaf 1750-1760 de levensstandaard van het grootste deel van de plattelandsbevolking gevoelig aantasten. In Vandenbroeke's Gouden Eeuw heeft Deprez het over toenemende verarmingsgolven in de jaren 1765, 1770-1772, 1774, 1780 en 1783-1784.

Om de idee van Vlaanderens gouden achttiende eeuw te staven, doet Vandenbroeke herhaaldelijk een beroep op verhalende bronnen. Jammer genoeg gaat het hier meestal om getuigenissen uit het einde van het *ancien régime* die bovendien afkomstig zijn van Franse gezagsdragers, die Vlaanderen met Frankrijk vergelijken. Dat Frankrijk en het Franse platteland in de tweede helft van de achttiende eeuw allesbehalve het toonbeeld waren van economische ontwikkeling en sociale welvaart en dat een vergelijking tussen Frankrijk en om het even welk ander land ook wel in het voordeel van dit laatste moet uitvallen, ligt voor de hand. Tegenover deze 'externe' getuigenissen plaatsen wij één 'interne' beschrijving. Het gaat om een memorandum van de Gentse *Keure*, een instelling die belast was

6. P. Deprez, 'Evolution économique et mouvements paysans en Belgique à la fin du 18e siècle', *Revue Belge d'histoire contemporaine*, IV (1973) 49-65.

met de controle van de kwaliteit van het linnen. De tekst werd uitgevaardigd in september 1765:

Pour avoir une idée vraie & nette de tout ce qui a raport à nos fabriques de lin, représentons-nous plus de la moitié de nos fabriquans & tisserans demeurant dans des cabanes à la campagne avec leurs familles uniquement occupés, sur-tout en hiver à la lueur d'une lampe, à tisser; les femmes & les enfans préparent & filent de lin. On compte qu'un tisserand avec son menage peut gagner communement sept à huit sols par jour, en travaillant comme ils sont presque tous depuis les quatre heures du matin jusqu'à neuf heures du soir. Ils vivent de pain bis, de pommes de terre, du lait battu, d'un peu de lard les dimanches, & de l'eau; voilà toute leur subsistance. Il n'y a pas de gens plus misérables au monde, si l'habitude du travail & ce genre de vie, qu'ils sucés avec le lait, ne leur servoient de seconde nature: ils ne travaillent absolument que pour vivre & aquiter les charges imposées⁷.

Voorgaande overwegingen hebben niet de bedoeling de lezer ervan te overtuigen dat de levensstandaard op het Vlaamse platteland in de achttiende eeuw slecht was. Integendeel, ook wij zijn ervan overtuigd dat globaal gesproken de koopkracht van de plattelandsbevolking in de achttiende eeuw gunstig afstak bij het laatste decennium van de zeventiende-eeuwse 'siècle de malheurs' en bij de somberste jaren uit de eerste helft van de negentiende eeuw. Deze zienswijze treft men overigens ook aan in de oudere synthesewerken en heeft reeds lang geleden in de schoolboeken ingang gevonden. Maar tussen een relatief gunstige periode omstreeks het midden van de achttiende eeuw en het vermijden van een Malthusiaanse catastrofe voor de rest van de eeuw enerzijds en de 'euforie' en 'absolute hoogtepunten' van 'l'âge d'or' tussen 1720 en 1780 anderzijds bestaat een diepgaand verschil. Zelfs in de nu stilaan voor juist geachte veronderstelling dat het BNP in de Oostenrijkse Nederlanden beduidend is toegenomen, betekent zulks niet een automatische verhoging van de individuele welvaart. Zoals Vandenbroeke terecht schrijft, moet sociale geschiedenis meer zijn dan een 'gedramatiseerde schets in wit-zwart schermen...' (283). Wij vrezen echter dat de auteur hier nochtans een schoolvoorbeeld van zwart-wit schildering heeft voorgesteld: de gouden periode 1720-1780, de zwarte periode 1800-1850.

De proto-industrie

Een tweede belangwekkende hypothese in Vandenbroeke's synthese heeft betrekking op het transitieproces van proto-industrie naar industrie en meer bepaald op de factoren die verantwoordelijk zijn geweest voor het vertragsingsproces in de Vlaamse industrialisatie. Het is inderdaad algemeen bekend dat het zuidelijk gedeelte van België (de streek van Luik-Verviers en Bergen-Charleroi) reeds tussen ca. 1800 en 1848 succesvol tot industrialisatie overging terwijl Vlaanderen pas schoorvoetend volgde vanaf ca. 1890. De auteur stelt vast dat reeds tijdens de twee laatste decennia van het *ancien régime* de conjunctuur en de levensstandaard op het Vlaamse platteland gevoelig verslechterden. Spoedig volgde een uitzichtloze crisis die tijdens de jaren 1845-1848 een dramatisch hoogtepunt zou bereiken toen mislukte graan- en aardappelogsten, epidemieën (tyfus, cholera) en strenge winters de Vlaamse plattelandsbevolking decimeerden. De diepere oorzaak voor de decennia lange malaise van 'Arm Vlaanderen' vindt Vandenbroeke niet zozeer in een Neomalthusiaans geïnspireerd spanningsveld tussen economie en demografie (287), als wel in de zogenaamde 'surplus-extractie' (196). Dit begrip – waarvoor geen gepast en courant Nederlands synoniem bestaat – verwijst naar de marxistisch-theoretische analyse van de klasse-

7. Rijksarchief te Gent, Fonds Staten van Vlaanderen, nr. 461, paragraaf 57, fol. 10 en 11.

en produktiestructuur. De toeëigening van het surplus kan grosso modo op twee manieren geschieden. Enerzijds kan de overheid overgaan tot surplus-extractie, anderzijds kunnen bepaalde privégroepen het surplus op systematische wijze afromen. De eerste mogelijkheid werd door Vandenbroeke uitgesloten. Micro-onderzoek (dat jammer genoeg grotendeels onuitgegeven bleef) voor het Land van Aalst en het Land van Waas bracht namelijk aan het licht dat, de oorlogsjaren 1744-1748 uitgezonderd, de door nationale, regionale en lokale overheid uitgeoefende fiscale druk per hoofd gunstig evolueerde in de loop van de achttiende eeuw. Alhoewel Vandenbroeke naar ons gevoel niet bewijst dat de fiscale druk in termen van gezinnen even gunstig evolueerde als in termen van hoofden en hij deze problematiek eerder simplistisch benadert, menen wij toch dat hij gelijk heeft wanneer hij de surplus-extractie van de overheid minimaliseert. De overheid neemt immers niet alleen, ze geeft ook. Wij volstaan hier met te verwijzen naar de Oostenrijkse infrastructuurpolitiek vooral na 1750 (met zeer intensieve steenwegaanleg in Vlaanderen) en naar de verkeerspolitiek van Willem I (met onder andere de aanleg van het kanaal Gent-Terneuzen in 1825-1827 en de verbinding van het Scheldebekken met de Borinage). Ook douanereglementering en protectionistische maatregelen (1816-1819, 1822, 1834, 1841-1843), subsidies, het later in de negentiende eeuw (na 1840) aanmoedigen van particuliere investeringen in weinig ontwikkelde gebieden (zoals in West-Vlaanderen) en andere initiatieven van de overheid wettigen de indruk dat Vandenbroeke terecht de nationale en regionale gezagsdragers vrij pleit. Maar goed, als dus niet de overheid verantwoordelijk was voor de systematische surplus-extractie, wie was het dan wel?

Het antwoord hierop ligt niet zo voor de hand. Immers, een uitgebreid *putting-out*-systeem heeft op het Vlaamse platteland blijkbaar nooit bestaan⁸, zodat zogenaamde kooplieden-ondernemers bezwaarlijk, in tegenstelling met elders, voor de extractie verantwoordelijk kunnen worden gesteld. Vandenbroeke blijft dan ook herhaaldelijk het antwoord schuldig en verwijst naar 'privégroepen', 'enkele belangengroepen', 'een handvol speculanten' (59 en 99). Uiteindelijk blijken dan de stedelijke renteniers en vooral de grondbezitters de schuldigen te zijn (197-198). Door middel van 'excessief' hoge grondrenten en pachtprizen werd door deze sociale groep immers een belangrijk deel van het rurale inkomen aan het platteland onttrokken. Dankzij het onderzoek van historici als D. Dalle, P. Deprez, F. de Wever en anderen is inderdaad algemeen bekend dat de pachtprizen na 1760-1770 in Vlaanderen – en elders – sterk de hoogte ingingen. Of deze ontwikkeling zich uitsluitend laat verklaren vanuit het marxistisch referentiekader van de klassestructuur is nog de vraag. Ons inziens kan de algemene stijging der pachten ook verbonden worden met een neomalthusiaanse-ricardiaanse verklaring. De steeds toenemende bevolkings-

8. Op dit punt zijn de historici het oneens. J. Mokyr, *Industrialization in the Low Countries* (New Haven, Londen, 1976) 14-15, merkt op dat er zeer weinig 'putting-out entrepreneurs' op het Vlaamse platteland actief waren; zijn stelling wordt gedeeld door F.F. Mendels, *Industrialization and Population Pressure in Eighteenth-Century Flanders* (New York, 1981) 181. Lis en Soly, *Poverty and Capitalism*, 157, daarentegen schrijven dat de Vlaamse spinners (of spinsters?) en de meeste wevers 'were completely in the grip of putting-out merchants'. L. Schepens, *Van vlaskutser tot Franschman. Bijdrage tot de geschiedenis van de Westvlaamse plattelandsbevolking in de negentiende eeuw* (Westvlaams economisch studiebureau, XXII; Brugge, 1973) 12, neemt geen duidelijk standpunt in. Enkele teksten uit 1765-1766 wettigen echter de indruk dat in dit opzicht Mokyr en Mendels' stellingen te verkiezen vallen: 'Le siège principal de la manufacture des toiles de la Flandre est au plat pays. Les mêmes mains qui sement le lin, fabriquent encore la toile; après les travaux de l'agriculture, le paysan prend la navette et s'occupe à tisser, il porte ensuite sa toile au marché et la vend...' en 'Le marché aux toiles se tient à Gand... les paysans y portent leurs toiles...' (Algemeen Rijksarchief Brussel, Fonds Kanselarij der Nederlanden te Wenen, nr. 651). Onze cursivering.

groei, die zich onder andere vertolkte in de verdergaande areaalversnippering, maakte landbouwareaal en voedselproductie schaars en arbeidskrachten relatief goedkoop. De sterk gewijzigde *land-labor ratio* joeg grondrenten, pachten en voedselprijzen ongemeen snel de hoogte in. Een stijgende pacht prijs kan echter bezwaarlijk als hoofdoorzaak worden aangewezen voor het uitblijven van een industrialisatie en – als gevolg daarvan – voor het economisch achterlijk karakter van ‘Arm Vlaanderen’ in de eerste helft van de negentiende eeuw. Hoge pacht prijzen hoeven immers niet noodzakelijk een industrialisatie in de weg te staan. Een goed voorbeeld daarvan is Engeland waar, deels onder invloed van de versnelde bevolkingsgroei op dat ogenblik, deels onder invloed van de toename van de geldhoeveelheid, de pacht prijzen tussen 1760 en 1800 stegen met 40 à 50%. Men zou zelfs gemakkelijker het omgekeerde kunnen bewijzen. Voor verschillende regio’s werd immers een positief verband vastgesteld tussen de groei van de pachten en grondrenten enerzijds en het peil van de industriële investeringen anderzijds.

Dat alles weet Vandenbroeke uiteraard ook. Daarom laat hij de surplus-extractie voor wat ze waard is en gaat hij op zoek naar een betere verklaring. Hij vindt deze in het lage investeringsritme en vooral in de afwezigheid van ‘diepte-investeringen’ en ‘technologische innovaties’ (28), zo broodnodig voor de mechanisatie en organisatorische modernisatie van de huisnijverheid. Gebrek aan ondernemingszin dus en aan een efficiënt investeringsgedrag.

Opnieuw kan echter de vraag worden gesteld: *wie* is er in feite tekortgeschoten? *Putting-out*-ondernemers? Die waren er praktisch niet. Toch spreekt de auteur herhaaldelijk van ‘de industriëlen’ (148, 177) zonder te specificeren wie dat zijn, wat ze deden en waar ze zich bevonden. Waren het de grootgrondbezitters op het platteland die profiteerden van de hoge pacht prijzen? P. Bairoch heeft in verschillende publikaties inderdaad aangetoond dat de meeste Engelse textielondernemers afkomstig waren van het platteland. Maar tussen het Engelse en het Vlaamse platteland lag in de tweede helft van de achttiende eeuw een hemelsbreed verschil. In Engeland werd de ondernemersklasse van de textielindustrie geleverd door de zogenaamde *yeomen* die door de *enclosure*, dus onder sterke externe druk, gedwongen waren hun talenten elders te beproeven. In Vlaanderen bestond die druk niet en heeft het onderzoek van J. Dhondt voor Gent en van P. Lebrun voor Verviers aangetoond dat de overgrote meerderheid van de Waalse en Vlaamse textielondernemers gerecrueteerd werd uit industriële en vooral commerciële middengroepen. Vandenbroeke wijst daarom met een beschuldigende vinger naar ‘de stedelijke centra in het algemeen en de burgerij in het bijzonder’ (59). Kan men de stedelijke burgerij inderdaad verwijten de industrialisatie van het platteland te hebben verhinderd en de expansiemogelijkheden te hebben ‘omgebogen in een kortzichtig winststreven op de rug van het ruraal proletariaat’ (59)? Een dergelijke vraagstelling vereist een genuanceerd antwoord. Hiervoor is echter inzicht nodig in de motieven, de levenswijze en het ideeëngoed, aanwezig bij een bepaalde stedelijke klasse. Studies als deze van mevr. H. Coppejans-Desmedt over de Gentse burgerij in de achttiende eeuw (het werk ontbreekt in Vandenbroeke’s bibliografie) zijn daarom dringend gewenst⁹. Omdat het in het huidige stadium van onderzoek voorbarig is een antwoord te willen plaatsen bij de door Vandenbroeke opgeroepen problematiek, willen wij hier slechts enkele gegevens ter nadere overweging meedelen.

Om de terughoudendheid van de stedelijke burgerij en andere bevolkingsgroepen ten op-

9. H. Coppejans-Desmedt, *Bijdrage tot de studie van de goeude burgerij te Gent in de XVIIIe eeuw. De vorming van een nieuwe sociaal-economische stand ten tijde van Maria Theresia* (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, klasse der letteren, XIV; Brussel, 1952).

zichte van investeringen in een moderne, gemechaniseerde en geconcentreerde industrie-sector te begrijpen, dient men zich in de plaats te stellen van de toenmalige 'ondernemer' en moet men vooral de economische gegevens voor ogen houden waarmee deze zich op het einde van de achttiende eeuw geconfronteerd zag. Van een ondernemer mag verwacht worden dat hij op één of andere manier zal trachten zijn geïnvesteerd kapitaal op de kortst mogelijke manier te recupereren. Het noodzakelijke lange-termijn-perspectief is in de handelingen en vooral beslissingen van de ondernemer niet altijd aanwezig, en zeker niet in de pre-industriële periode. Tegen de achtergrond van zulk gedrag wordt een aantal beslissingen van de toenmalige 'verantwoordelijken' (stedelijke burgerij, grootgrondbezitters) duidelijker.

Laten we even veronderstellen dat er een Vlaamse ondernemersgroep bestond – onafhankelijk van waar ze kwam en hoe groot ze wel was – die op het einde van de achttiende eeuw en het begin van de negentiende eeuw door middel van 'diepte-investeringen' en 'technologische innovaties' de modernisatie van de rurale linnennijverheid had moeten bewerkstelligen. Deze ondernemersgroep werd op de eerste plaats geconfronteerd met een overvloed van goedkope arbeidskrachten. De oriëntatie naar een gemechaniseerde industrie was op dat ogenblik dus allesbehalve noodzakelijk. Voorts oefende ook de beschikbare *know how* tussen 1780 en 1840 een beperkende invloed uit. Het mechaniseringsproces in de linnenindustrie is omwille van de specifieke samenstelling van de vlasvezel immers uiterst moeizaam verlopen. De in die tijd veel gehoorde uitlating als zou de hoedanigheid van het speksel van jonge spinsters bij het verwijderen van de gluten door geen enkele machine worden geëvenaard, was jammer genoeg maar al te waar. Pas na 1826 zouden de *Engelsen* erin slagen om de mechanisatie in het vlasspinnen ingang te doen vinden. De factor kapitaal bleek evenmin een doorslaggevende rol te kunnen spelen bij de modernisatie van de Vlaamse textiel. Weliswaar was de installatie van textielmachines geen bijzonder dure of hachelijke onderneming maar, gezien de afwezigheid van de NV-structuur¹⁰, betekende een eventueel faillissement automatisch het verlies van het persoonlijk of familiaal geïnvesteerde kapitaal. En faillissementen waren er inderdaad genoeg bij de eerste gemechaniseerde textielbedrijven. Ging er met andere woorden van de klassieke produktiefactoren geen enkele stimulans uit, dan bleek het 'ondernemingsklimaat' evenmin de modernisatie aan te moedigen. Niet alleen de herhaalde faillissementen maar ook de beperkte afzetmogelijkheden en de herhaaldelijke storingen in de exportvraag, de comparatieve achterstand ten opzichte van Engeland, de concurrentie van Frankrijk en vooral de vijandige houding van 250.000 wevers en spinsters tegen elke vorm van mechanisatie, zullen eventuele geïnteresseerden in het mechanisatieproces wel even dieper hebben doen nadenken.

Voorgaande overwegingen over de eerder 'conservatieve' instelling van het Vlaamse ondernemerschap verwijzen naar een belangrijk kenmerk van de eerste fase in de Belgische industrialisatie, een fase die in haar geheel eerder een imitatie en assimilatie was van buitenlandse verworvenheden dan wel het resultaat vormde van innovatie en eigen *know how*.

Terugkerend naar het uitgangspunt, kan men zich afvragen of Vandenbroeke gelijk heeft bepaalde sociale groepen van kortzichtigheid en egoïsme te beschuldigen en verantwoordelijk te stellen voor de vertraging van Vlaanderens industrialisatie. Wij menen van niet en staan huiverig tegenover een haast dwangmatig zoeken naar een individuele of collectieve

10. De 'Code de Commerce' werd in de Zuidelijke Nederlanden van kracht in januari 1808. Tijdens de Franse periode was er één NV werkzaam; tussen 1819-1830 werden slechts 23 NV's opgericht, waarvan 13 in de verzekeringssector (gegevens gedeeltelijk meegedeeld door drs. F. Stevens die over deze materie een artikel in voorbereiding heeft).

schuldige bij de verklaring van een socio-economisch fenomeen. Het probleem van Vlaanderens moeizame industrialisatie verdient ons inziens een alleszins genuanceerder benadering dan deze die wordt voorgesteld in de *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*.

De theorie die Vandenbroeke met betrekking tot het vertraagde transitieproces van proto-industrie naar industrialisatie voorop stelt, staat in de gespecialiseerde literatuur bekend als de investeringsbenadering. In onze overtuiging moet de klassieke investeringsbenadering door een 'structuurbenadering' (geen structuralistische benadering!) worden aangevuld. Structuur verwijst conceptueel naar een netwerk van sociale betrekkingen en sociale verhoudingen, een maatschappelijke ordening die tot uitdrukking komt in de posities, rollen en lidmaatschappen die door de individuen binnen de structuur worden bekleed. Bij deze laatste begrippen wordt dan gedacht aan de bekende persoonsgegevens zoals geslacht, leeftijd, maar vooral aan opleiding, beroep, sociaal-economische status en godsdienstige overtuiging. Meer concreet wordt hier gedacht aan de structuur van de proto-industrie. In deze benadering speelt de investeringsbenadering eveneens een zekere rol. Alleen wordt zij niet langer aangezien als *oorzaak* van een vertraagd industrialisatieproces; afwezigheid van investeringen wordt daarentegen beschouwd als *gevolg* van het bestaan van de zoëven omschreven structuur.

Toen F. Mendels in 1972 de term 'proto-industrie' introduceerde in de wetenschappelijke literatuur, merkte hij op dat een proto-industriële structuur niet automatisch of onvermijdelijk, zelfs niet overal met hetzelfde succes tot industrialisatie moest leiden. Mede door de titel van zijn artikel en vooral door zijn uitvoerige beschrijving van het belang van de klassieke produktiefactoren in de proto-industrie voor de latere industrialisatie groeide in de historiografie echter een stilzwijgende overeenkomst volgens dewelke de proto-industrie 'de weg plaveide' voor de echte industrie. Deze opvatting is de laatste jaren grondig gewijzigd. Op empirische wijze is aangetoond dat in Denemarken, Noord-Italië, Silezië, Ulster en gedeeltelijk ook in Picardië de proto-industriële structuur niet is gevolgd door een industrialisatiegolf. Enkele jaren geleden bewezen E. Schremmer en P. Fried dat de proto-industrie in Beieren in bepaalde streken zelfs een proces van 'Reagrarisering' onderging¹¹. Op basis van deze voorstudies beantwoordde E. Schremmer de vraag 'Proto-industrialisation: a step towards industrialisation?' onlangs negatief¹². Zijn theorie kan gemakkelijk worden toegepast op het Vlaamse platteland. Tussen de Beierse en Vlaamse proto-industrie bestonden in de tweede helft van de achttiende eeuw immers verrassend grote overeenkomsten¹³.

11. E. Schremmer, 'The Textile Industry in South Germany 1750-1850. Some Causes for the Technological Backwardness during the Industrial Revolution. Investment Approach and Structure Approach', *Textile History*, VII (1976) 60-82 en P. Fried, 'Reagrarisierung in Südbayern seit dem 19. Jahrhundert', in: H. Kellenbenz, ed., *Agrarisches Nebengewerbe und Formen der Reagrarisierung im Spätmittelalter und 19./20. Jahrhundert. Bericht über die 5. Arbeitstagung der Gesellschaft für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (Forschungen zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, XXI; Stuttgart, 1975) 177 vlg.

12. E. Schremmer, 'Proto-Industrialisation. A Step towards Industrialisation?', *The Journal of European Economic History*, X (1980) 670. In aansluiting bij dit artikel moet zeker worden gelezen: P. Jeannin, 'La proto-industrialisation: développement ou impasse?', *Annales*, XXXV (1980) 52-65.

13. Wij vermelden slechts: textiel vormde samen met de landbouw de belangrijkste sector in het economisch leven; in de textielindustrie was linnen het belangrijkste; het spinnen en weven gebeurde hoofdzakelijk op het platteland, als aanvullend inkomen in een gedecentraliseerde huisindustrie; de mechanisatie vond het eerst ingang in de (stedelijke) katoenindustrie; in de linnensector greep de mechanisatie eerder laat plaats.

Volgens de structuurbenadering verloopt de argumentatie als volgt. De Vlaamse proto-industrie bezit op het einde van de achttiende eeuw en het begin van de negentiende eeuw een eeuwenoude politieke, economische en maatschappelijke structuur. Deze wordt gekenmerkt door een relatieve immobiliteit en door een speciaal soort conservatisme dat ruimschoots de tijd heeft gekregen om een eigen weerstandsvermogen tegen potentiële externe druk op de bouwen. Dit weerstandsvermogen wordt gevoed deels door blinde vooroordelen, deels door belangenmotieven van uiteenlopende aard. Het weerstandsvermogen van de proto-industrie wortelt niet enkel in een collectieve mentaliteit, het ontleent een groot deel van haar kracht aan zogenaamde 'built-in stabilizers'¹⁴. Zodra een externe druk de proto-industrie dreigt aan te tasten, zorgen dergelijke stabiliserende factoren voor een zekere vorm van tegenwicht, zodat de externe druk tijdelijk en gedeeltelijk wordt geneutraliseerd. Deze ingebouwde stabilisatoren hebben er aldus voor gezorgd dat de proto-industrie nog driekwart eeuw heeft standgehouden. Op de eerste plaats had de proto-industrie in Vlaanderen in de achttiende eeuw een bevolkingsgroei mogelijk gemaakt en zelfs gestimuleerd met als gevolg een toenemende areaalversnippering op het Vlaamse platteland. Op deze kleine percelen kon een intensieve landbouwcultuur worden toegepast (de befaamde 'spadecultuur') zodat de agrarische produktiviteit langzaam kon worden opgetrokken. Op de tweede plaats liet het eigen karakter van de proto-industriële arbeid een zekere loondaling toe, alleszins meer dan voor stedelijke arbeid. Het loon van wevers en spinners was in nagenoeg alle gevallen immers een aanvullend inkomen tijdens het dode seizoen. Dit structureel kenmerk van proto-industriële arbeid verklaart waarom de opeenvolgende reële loondalingen tussen ca. 1785-1810 en 1825-1850 de Vlaamse rurale handarbeiders niet eerder hebben verdreven van hun areaal en waarom de proto-industrie zo hardnekkig heeft standgehouden.

In de zoëven geschetste theorie is een collectieve mentaliteit binnen een hele maatschappelijke structuur oorzaak voor het uitstellen van de industrialisatie. Die mentaliteit is niet in één bepaalde sociale groep aan te wijzen, ze is daarentegen aanwezig bij alle groepen die de proto-industriële structuur constitueren: de grootgrondbezitters, de grote boeren, maar ook bij de grossiers en kutsers, de politici, de geestelijkheid en de vrome conservatieven en tenslotte bij de kwart miljoen huisarbeiders zelf die zich hardnekkig verzetten tegen elke vorm van innovatie, mechanisatie of concentratie van arbeid en die, wanneer ze maar de kans kregen, de machines verwoestten.

Tussen 1840 en 1850 werd de externe druk op de Vlaamse proto-industrie te sterk. Vanaf ca. 1840 won het mechanisch vlasspinnen snel aan belang, ook in Vlaanderen, waar de innovatie zich concentreerde in Gent. Aan de suprematie van het handweven werd pas in de tweede helft van de negentiende eeuw een einde gesteld. Belangrijker voor het langzaam verdwijnen van de proto-industrie was echter de crisisperiode 1845-1849. Opeenvolgende mislukte oogsten van graan, koolzaad en aardappelen, samen met de vreselijke winter van 1847-1848 en vergezeld van tyfus (1848) en cholera (1849), bezegelden het lot van een eeuwenoude structuur.

Bij de 'structure approach' vervalt het schuldvraagstuk grotendeels en wordt een hele maatschappelijke structuur, niet langer het gedrag van één bepaalde bevolkingsgroep, als remmende factor voor de industrialisatie aangeduid. Wij menen dat deze hypothese, die afwezig is in het boek van Vandenbroeke en vooralsnog geen toepassing heeft gevonden in de Vlaamse historiografie, maar anderzijds steeds meer krediet krijgt in de internationa-

14. De term is van Schremmer, 'Proto-Industrialisation', 670. Zie ook, *idem*, 'The Textile Industry in South Germany', 78.

le literatuur, hier eveneens kan worden voorgesteld¹⁵. Uiteraard is de structuurbenadering alleen niet zaligmakend. Een oplossing dient nog te worden gevonden voor het feit dat in sommige rurale regio's de proto-industrie geen hinderpaal vormde voor de industrialisatie en in andere regio's wel.

BESLUIT

Samenvattend menen wij te mogen zeggen dat Vandenbroeke een synthese heeft geschreven die alleszins de moeite van het lezen waard is en waarin de positieve elementen het overwicht hebben op de negatieve. In een bespreking loopt men nu eenmaal het gevaar dat men lang blijft stilstaan bij de minder gunstige eigenschappen van een boek, terwijl aan de positieve factoren snel en achteloos wordt voorbijgegaan. Maakt men een balans op van Vandenbroeke's boek, dan wordt men op de passiefzijde geconfronteerd met een gebrekkige verantwoording van het gebruikte materiaal en de voorgestelde gegevens en met een aantal hypothesen die voor kritiek of voor nuancering vatbaar zijn. Aan de actiefzijde moet men de auteur feliciteren voor het vlotte, soms zelfs 'speelse' karakter van zijn tekst en voor de onbevangenheid waarmee hij een aantal onderwerpen van hun historisch stof heeft ontdaan. Maar vooral is het een enorme verdienste geweest van de auteur om als eerste de Vlaamse sociale geschiedenis van de achttiende eeuw te hebben geanalyseerd op een wijze die een boeiende multidisciplinaire discussie heeft geopend.

15. F. Mendels zette in 1972 de deur op een kier voor de uitwerking van de structuurbenadering maar ging er niet verder op in; lang vóór hem had J. Cracybeckx ('De agrarische wortels van de industriële omwenteling', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, XLI (1963) 437) echter reeds geschreven 'dat de stabiliteit van voor weinig aanpassing vatbare agrarische structuren, die nooit radikaal bedreigd werden, de economische groei van Vlaanderen in de XIXe eeuw gehinderd heeft'.

Recensies

H.W.J. Volmuller, e.a., ed., *Nijhoffs geschiedenislexicon. Nederland en België* ('s-Gravenhage, Antwerpen: Martinus Nijhoff, 1981, 655 blz., f 135,—, ISBN 90 2479 078 6).

Naslagwerken zijn over het algemeen nuttige hulpmiddelen bij onderwijs en onderzoek. Een lexicon voor de geschiedenis van Nederland en België (ook Luxemburg krijgt enige aandacht) is dan ook – in zekere zin bij voorbaat – een welkome aanvulling op het samenstel aan hulpmiddelen waarover wij beschikken. Dit te meer daar iets van deze aard en omvang tot nu toe ontbrak. Alleen herhaalde ernstige ontsporingen in de tekst zouden tot een werkelijk negatief oordeel kunnen leiden. De samensteller, H.W.J. Volmuller, heeft echter een jarenlange ervaring in het genre als medewerker aan de Oosthoek-encyclopedie. De redactie daarvan werkte bovendien aan dit lexicon mee. Ook in dit opzicht was vertrouwen dus reeds tevoren gewettigd. Dit vertrouwen bleek gerechtvaardigd. Bij steekproeven en gebruik zijn mij nauwelijks fouten opgevallen. Van één kan ik het niettemin niet nalaten er melding van te maken. Het is onjuist te zeggen dat Johan Brouwer aan Republikeinse zijde aan de Spaanse Burgeroorlog deelnam. Moge toch de positieve conclusie vooraf gaan: dit is een nuttig boek, omdat er veel informatie overzichtelijk bijeen is gebracht.

De samensteller spreekt in zijn 'Woord vooraf' (hij noemt het 'Voorwoord', maar mijn woordenboek vermeldt daarbij nog altijd dat het een germanisme is) de hoop uit, dat de gebruiker in de regel antwoord zal vinden op vragen, die hij aan het lexicon stelt. Vanzelfsprekend zal dat in sterke mate afhangen van de vragen. Gebruik gedurende bijna een jaar, herhaald bladeren en steekproeven leerden mij dat wie korte, zakelijke informatie zoekt met eigennamen als uitgangspunt vaak succes zal hebben. Reeksen van persoonsnamen, namen van organisaties, aardrijkskundige namen en van onder een speciale naam bekende gebeurtenissen (Acte van Seclusie en dergelijke) vormen de ruggegraat van dit lexicon. Bij de selectie is het accent zeer zwaar op de politieke geschiedenis gelegd. De sociaal-economische, juridische en kerkelijk-religieuze ontwikkelingen hebben daarnaast redelijk aandacht gekregen. Daarbuiten is het heel mager. Niet alleen kunst en literatuur zijn buiten beschouwing gebleven (dat wordt in het 'woord vooraf' aangekondigd), ook bijvoorbeeld de wetenschapsgeschiedenis is opvallend zwak vertegenwoordigd. Meer in het algemeen zou men deze beperking kunnen omschrijven als zeer weinig aandacht voor de cultuurgeschiedenis.

Voldoet de tekst bij de eigennamen over het algemeen goed, bij de begrippen, waarvan ook een reeks is opgenomen, is noch de selectie noch de tekst bijzonder bevredigend. Wie snel een goede definitie of omschrijving van een bepaald begrip zoekt, zal niet steeds tevreden het lexicon na raadpleging weer terzijde leggen. Dat althans was mijn ervaring. Het-